

ВІД БІЛОРУСЬКОЇ КРИЗИ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ

ЯРОСЛАВ ПОЛІЩУК

Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, Познань – Польща
yarpol@amu.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0001-9081-7900>

OD BIAŁORUSKIEGO KRYZYSU DO UKRAIŃSKIEGO ZWYCIĘSTWA

JAROSŁAW POLISZCZUK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska

STRESZCZENIE. Artykuł poświęcony został ocenie dramatycznych wydarzeń lat 2020–2023, przebadanych na przykładzie refleksji intelektualistów białoruskich i ukraińskich. Rzeczą dotyczy zrywu rewolucyjnego 2020 roku na Białorusi oraz pełnoskalowej wojny wywołanej przez Rosję 24 lutego 2022 roku w Ukrainie. Główna uwaga badacza skupiona jest wokół trzech ważnych aspektów: 1) stanowiska wobec przeszłości oraz krytycznego zrewidowania spuścizny sowieckiej, 2) kwestii języka narodowego, zakresu jego funkcjonowania i perspektywy rozwoju, 3) prawa do indywidualnego wyrażania własnych poglądów, co ujawnia się w sądach o zaistniałej sytuacji oraz w wizji przyszłości. Zauważono wspólne cechy w refleksji Białorusinów i Ukraińców, ale wytyczono również istotne różnice, które wraz z upływem czasu pogłębiają się.

Słowa kluczowe: tożsamość, intelektualista, refleksja, sowiecka historia, idea narodowa, postsowieckie społeczeństwo

FROM THE BELARUSIAN CRISIS TO THE UKRAINIAN VICTORY

YAROSLAV POLISHCHUK

Adam Mickiewicz University, Poznań – Poland

ABSTRACT. The article is devoted to assessing the reflections of Belarusian and Ukrainian intellectuals on the dramatic events of 2020–2023 - the 2020 revolutionary uprising in Belarus and Russia's full-scale invasion on February 24, 2022. Three important aspects are represented in the article: 1) the stance towards the past and the critical revision of the Soviet legacy; 2) the question of the national language, the extent to which it functions, and the prospects for its development; 3) the right to individual expression of one's views, which is revealed in judgments about the existing situation and in the vision of the future. Some common features are noted in Belarusians' and Ukrainians' reflections on these events, as well as differences also being delineated, which are deepening with the passage of time.

Keywords: identity, intellectual, reflection, Soviet history, national idea, post-Soviet society

З історії хвороби

Суспільні події в регіоні Східної Європи в останні роки розгортаються з калейдоскопічною швидкістю. Якщо 2020 року загальна увага була привернена до Білорусі, демократичні сили якої здійснили спробу повалення диктаторського режиму, то вже 24 лютого 2022 року світ вжахнувся від небаченого масштабу російської воєнної агресії на території України. На перший погляд, між цими подіями немає прямого зв'язку. Проте насправді він простежується досить виразно: поразка демократичного руху в одній країні підвищує ризики для сусідньої. Ідеться не тільки про політичний вимір, а й про цивілізаційно-культурні орієнтації, що визначають характер нинішнього протистояння на Сході Європи.

Динаміка останніх місяців настільки стрімка, що дозволяє говорити про певне протиставлення України й Білорусі, хоча донедавна ці країни досить часто порівнювали. Оскільки українці за короткий час зуміли пережити шок, мобілізувати сили та успішно протистояти російській агресії, остільки білоруси переважно спостерігали, як їхня країна втрачає суб'єктність, стає повним васалом агресора та, зрештою, поділяє відповідальність за brutальну війну, нав'язану Україні та світові. За винятком окремих осередків опозиційної думки, білоруське суспільство не тільки не зуміло протидіяти злу, а й не виробило виразної позиції щодо російсько-української війни. Непросто визначити, якою мірою білоруси визнають слухними дії їхньої влади чи, на-

впаки, вважають їх неправильними й злочинними: пасивність та абстрактний пацифізм завжди можна трактувати двозначно.

Передумови актуального білорусько-українського (не)порозуміння можна досягнути лише за умови, якщо заглибимось у тенденції пострадянського світу, що значною мірою спровокували сучасні кризи та конфлікти. Адже від 1991 року, відколи колишні радянські республіки здобули незалежність, існує більш чи менш явно виражена інтрига, пов'язана з їхнім вибором стратегії розвитку. З іншого боку, весь цей час залишалася – більш чи менш явно виражена – загроза російської експансії, що значною мірою нівелювала прагнення молодих держав до самостійного й демократичного розвитку. У цій російській загрозі, що тепер є цілком очевидним, рушійною силою виступали імперські амбіції: вони постулювали в Росії й частково Білорусі успіх реваншистської політичної партії, на совісті якої розв'язання повномасштабної війни з Україною:

Сподівання кінця історії після триумфу ліберальних цінностей виявилися марними. Радянська імперія розпалася внаслідок потужних відцентрових рухів, в якраз вихід України означав кінець існування наддержави. Але не кінець російського імперського проекту. Нинішні запеклі війни пам'ятей з усією очевидністю демонструють непроминальність минулого. Переформатовуються політичні й культурні тожсамости, реконструюються самообрази й змінюються образи Інших, без яких не вдається означити ідентичність. Івально зближуючи і зріднюючи підкорені нації у залізних імперських обіймах, Росія і Радянський Союз невтомно нагадували про загрози з ворожого Заходу [Агеева 2021: 23].

З більшим чи меншим успіхом такий шлях проходили всі країни пострадянського простору. Вони переживали дезорієнтацію після розпаду Радянського Союзу, заново формували власні політичні та культурні еліти, шукали властивих орієнтирів у новому XXI столітті, відповідали на виклики глобалізованого світу. Цей процес прикметний тим, що він відображає непросту еволюцію, порівнянну радше з меандричною кривою, ніж із наростаючою прямою лінією [Рябчук 2019: 184–185; Чернявская 2010]. У новій геополітичній конфігурації, що склалася після зникнення з карти світу СРСР, радянська цивілізація була приречена на занепад та маргіналізацію. Однак ситуація переходу складалася в кожному окремому випадку по-своєму, що – за визнання багатьох спільних рис – оприявило й багато розбіжностей.

Метаморфоза радянської спадщини цікава як об'єкт дослідження. Особливо – у гуманітарному вимірі, оскільки найважливішим здобутком цієї спадщини було власне виховання *радянської людини* (*homo sovieticus*) – особливого типу людини, сформованої за допомогою масової пропаганди. У радянської людини склалася дуже своєрідні стосунки із дійсністю: замість зв'язання з нею тогочасної ідеології практикували зворотний зв'язок, коли дійсність фальшувалася на угоду політичним доктринам комунізму. Амери-

канський журналіст та науковець Девід Саттер, що тривалий час жив і працював у Радянському Союзі, констатує:

Цьому режимові вдалося створити фіктивний світ тому, що він мав справу з народом, який носив у собі потаємний страх, і тому боявся відкрито висловлювати свою незгоду. [...] Кожний громадянин знав, що вільне висловлення власної думки карається, й цього було достатньо для впливу на поведінку людей у країні, де за відсутності гарантованих прав кожен відчував себе залежним від милості влади [Саттер 2017: 324].

Однак занепад комуністичної формації не означав смерть радянської людини. Цей тип людини пережив свій час, зазначаючи характерної мутації, принаймні в тому, як він керувався фанатичною вірою в майбутнє та ідентифікував себе зі світлою стороною дійсності, відрухово відкидаючи та демонізуючи те, що було пов'язане із Заходом, зокрема з гуманістичними цінностями, на яких збудовано західну цивілізацію. Ілюзії посткомуністичного періоду виразно проявились у першій фазі періоду незалежного існування колишніх радянських республік. Більше того, вони немалою мірою визначили нестійкий та суперечливий розвиток цих країн, оскільки базова суперечність була закладена в самому суспільному проекті: приймаючи модель західної демократії, водночас не відмовлялись від радянської риторики рівності та соціальної солідарності; культивуючи особисту свободу, не осуджувати обмеження свободи та прояви тоталітаризму в минулому. Таким чином, період суспільної трансформації лише частково виконав свою функцію: він сприяв утвердженню нових засад існування суспільства при одночасному збереженні віджилих і спрофанованих колективних уявлень про цінності. Микола Рябчук так означає цю суперечність:

...Вирішальну роль у перебігу посткомуністичних реформ відіграло уявлення східноєвропейських народів про самих себе й про інших – їхня політична й культурна самоідентифікація. Це уявлення було великою мірою міфологічним, тобто ідеалізованим: східноєвропейці уявляли себе органічною й легітимною частиною ліберально-демократичного й вільноринкового „Заходу”, до якого буцімто одвіку належали і з якого були вирвані лихою зовнішньою силою (советською окупацією). Тепер вони отримали змогу знову „повернутися до Європи”, до „нормального” розвитку, виправляючи таким чином історичну несправедливість та усуваючи цивілізаційне збочення [Рябчук 2019: 215].

У цій статті порівняно авторефлексію білоруських та українських інтелектуалів, що торкається найбільш вразливих проблем колективного та індивідуального самоусвідомлення й реагування на поточні події. Українські інтелектуали активізували свої зусилля в цьому напрямку після Революції гідності 2013–2014 років [Слабошпицький 2015; Герасименко 2019; Шор 2018], проте помножили їх під час повномасштабної війни, що триває від 24 лютого 2022 року. Свідченням мобілізації національного духу спротиву можна вва-

жати колективні антології цього часу [Рафеєнко 2022; Лопата, Любка 2023]. Саме на них будуть оперті наші оцінки ситуації.

Для білоруських інтелектуалів приводом, що спонукав до роздумів та оцінок, став період масових протестів 2020 року. Характер їхньої рефлексії зручно відстежити на прикладі антології *Ми прокинемось іншими...* (2021), яка видана в Чернівцях у перекладі українською мовою. Цей оригінальний проєкт авторства письменниці та перекладачки Лі Киви, виконаний за співпраці інших відомих українських перекладачів, можна вважати репрезентативним віддзеркаленням надій та настроїв білоруської творчої інтелігенції, причому на хвилі піднесення демократичних ініціатив, які в 2020 році мали безумовний успіх, хоча пізніше зазнали невдачі [Ми прокинемось іншими 2021].

Складність вибору

Тривалий час білорусам удавалося уникати однозначних відповідей на трудні питання цивілізаційного вибору. Ця особливість навіть підбудовувала ілюзорні уявлення про феноменальний шлях цієї пострадянської республіки, який нібито може слугувати прецедентом для інших. Невизначений статус країни, що балансувала між демократичною Європою, зокрема після її розширення в 2004 році, коли до складу Європейського Союзу увійшли сусіди – Республіка Польща і країни Балтії, та російським неоавторитаризмом, створював ілюзію стабільності і певною мірою задовольняв – як громадян самої країни, так і її сусідів, зайнятих власними проблемами. І справді, білоруська „стабільність” виглядала не найгірше на тлі розвитку інших пострадянських країн, які час від часу проявляли ознаки системної кризи [Belarus inside out 2010]. Зрештою, в самій країні також значною була підтримка існуючої влади, адже білоруси вважали, що їм, на відміну від сусідів у пострадянському просторі, вдалося уникнути розладів та катаклізмів, які супроводжують перехід від руїн соціалізму до нової політичної та економічної системи [Чернявская 2010: 317–321].

Проте з часом невизначеність і маргінальність білоруського проєкту ставала все більш обтяжливою та тривожною. Виявилось, що благословенний „третій шлях”, окреслений політичною елітою країни (залишимо тут без коментарів питання, чи він був зумовлений щирою вірою в можливість особливого шляху, чи радше слугував предметом своєрідної інформаційної маніпуляції та пропаганди), перетворюється на дорогу в глухий кут. Тоді стали частіше прислухатися до голосів письменників, учених, журналістів, котрі давно виявляли стурбованість із приводу стагнаційного стану країни, що застигла у просторі й часі, відстаючи від сусідів у своєму розвитку.

Роздуми про недавнє минуле, в якому була зроблена фатальна помилка та відбувся збій системи розвитку, неодмінно присутні в актуальних текстах

білоруської літератури. Так чи інакше, вони відсилають нас – як до базового пункту, з якого почалася підміна понять, до раннього пострадянського періоду, тобто 90-х років ХХ ст. Саме там слід шукати, з одного боку, *момент істини*, коли суспільство намацувало нові орієнтири, проте не зуміло виборсатися зі спадщини радянської цивілізації й не витримало випробувань нового часу. Про це роздумують герої знакових творів білоруських письменників, як-от повісті Ігоря Бабкова *Мінутка* (2013), роману-путівника Артура Клінава *Минск. Путеводитель по Городу Солнца* (2013) або есею Альгерда Бахаревича *Мае дзевяностыя* (2018). В основі цих та багатьох інших творів білоруських авторів лежить гамлетівське питання буття чи небуття білоруського народу та його культури в умовах нашого глобалізованого часу, котрий, як відомо, не щадить малі культури [Бахаревич 2019].

Акцент на оцінці 1990-х років доволі прикметний, якщо взяти до уваги, що саме в цей період відбувається виразне (і певною мірою незворотне) відчуження російської, української та білоруської культурних матриць, які раніше були тісно взаємопов'язані. Наскільки цей процес очевидний, можна дискутувати, проте в художній літературі трьох країн він позначився цілком виразно. У знакових творах східнослов'янських авторів певною мірою проявилось несприйняття капіталістичних відносин, реформ та вільного ринку, а також відобразилося характерне для перехідного періоду засилля бюрократії, корупції, бандитизму. Однак особливо гостро цей стан страху й дезорієнтації, що межує з апокаліптичним відчуттям, виражений у російському дискурсі [Жак 2014: 318–319; Дубин 2001; Иванова 2011; Эпштейн 2005].

Іншою прикметною тенденцією стала ностальгія за радянським минулим [Жак 2014: 331; Ностальгія по советскому 2011]. Більше того, в російських письменників ця ностальгія набуває гіпертрофованого вигляду, оскільки поєднується з ностальгією за втраченим імперським ладом, що багатьом видається катастрофічним щодо наслідків (зокрема, президентові В. Путіну, який не тільки багаторазово озвучував цю тезу, а й використав її як підставу для воєнної агресії в Україні). Це постулювало відчуття тотальної непевності, самотності, сирітства, що поширювалося не тільки на окремих індивідів (героїв сучасної літератури), а й на саму державу, яку зображували ізольованою та незрозумілою для решти світу, небезпечною, особливою [Липатов 2014: 17].

Свого часу в ідеологічному та культурному дискурсі Росії не було здійснено критичного перегляду імперської спадщини, не було виявлено її анахронічності в умовах новітньої епохи. Ще недавно такий перегляд видавався цілком на часі, про нього говорили й самі російські інтелектуали [Липатов 2014: 16]. Проте в умовах ХХІ ст. відбулося поступове посилення консервативних тенденцій, що проявилось зокрема в поширенні ностальгійних настроїв та ресентиментів. Зворотною стороною імперської ностальгії став культ сили, нетолерантності, насильства в масовій літературі Росії [Иванова 2011: 321].

Звісно, такі тенденції помітні також в українській та білоруській літературі, проте вони не є домінуючими. Причина тут у тому, що українці і білоруси усвідомлюють власну національну культуру як постколоніальну, тобто таку, що після тривалої русифікації повертається до власної ідентичності [Харчук 2008: 233]. Настрої ностальгії за минулим у цьому випадку цілком логічно поєднуються з надією на інше майбутнє, з усвідомленням відкритого шансу змінити фатальну долю й вийти з зачарованого кола історії ХХ століття. Щоправда, таке мислення реалізується переважно не в епічних формах; воно проявляється на рівні автобіографічного письма, значною мірою наділеного ліричною та іронічною тональністю [Харчук 2008: 244; Глинский 2016]. У цьому також спостерігаємо значні відмінності: якщо в сучасній російській літературі не втрачає значення великий (імперський, епічний) наратив, то в українській та білоруській успішно розвиваються малі (приватні, індивідуалізовані) наративи, що утверджують ідею розмаїтості сучасного світу та толерантності щодо інших.

Питання про білоруську колективну свідомість як своєрідну „сіру пляму”, що почала окреслюватися в 1990-і роки [Бахаревич 2019], зовсім не банальне. Воно завжди виникає, коли пробують розмірковувати про пострадянське суспільство, в якому, між іншим, взаємодіють протилежні за змістом тенденції [Алексиевич 2015]. З одного боку, помітний творчий чинник, що сприяє формуванню сучасної політичної нації та спонукає до переосмислення культурної спадщини. Саме тому в полі дискусійної уваги неминуче опиняються проблеми функціонування білоруської мови, історичного минулого народу, канону національної культури ХХ ст. та под. [Kikiewicz, Rosiechina 2021]. З іншого боку, у випадку Білорусі надто виразно проявився інерційний чинник, що зумовив ностальгійне апелювання до радянського минулого, а також спроби його реконструкції в новому геополітичному укладі [Алексиевич 2014]. Не можна недооцінювати й фактор зовнішнього впливу. Зафіксований у радянський період статус білорусів як „меншого брата”, що незмінно перебуває в полі впливу російської цивілізації й залежний від неї, загамував рух до набуття власної суб'єктної ролі в період державної незалежності республіки Білорусь [Алейникова 2017: 79].

Із бігом часу стало зрозуміло, що білоруський „особливий шлях” багато в чому є шляхом тупиковим і безнадійним. Білорусь не зуміла утримати та зміцнити власну незалежність, зате дала себе втягнути в „русский мир”, що спричинило незворотні наслідки як для самої країни, так і для її репутації у світі [Алейникова 2017]. Триває дискусія щодо ролі національно свідомої інтелігенції в цьому процесі. У ній зазначимо два важливі аспекти: 1) чи ця інтелігенція виробила якусь виразну стратегію, чи радше вагалася у виборі?, 2) чи голоси інтелектуалів могли істотно вплинути на поступову деградацію білоруської ідентичності? Самі білоруські інтелектуали нарікають, що з ними

не рахувалися на батьківщині, проте й у вільному світі вони не були почуті – через розмаїтість голосів та проблем глобалізованого світу [Бахаревич 2019]. Бути почутим і зрозумілим – великий привілей у сучасній культурній ситуації.

Сучасне і минуле

Події 2020-го року, означеного масовими протестами та створенням національного фронту спротиву Білорусі, були багатообіцяючими. Вони мали змінити на краще життя самих білорусів, але також реактуалізувати сприйняття країни поза її кордонами, тобто вивести нарешті Білорусь із сірої зони непевності й безперспективності. Ішлося зокрема про відновлення діалогу інтелектуальної еліти з простим народом, про вірогідність нарешті бути почутим та зрозумілим [Kiklewicz, Rosiechina 2021]. Про особливості цього діалогу, його перебіг – від ейфорійних заяв до глибокого розчарування та зневіри, можемо судити з інтерв'ю, есе, поезії білоруських інтелектуалів, що зібрана в антології *Ми прокинемось іншими*. В інформаційному потоці наших днів, варто зазначити, білоруська тема досить швидко втратила актуальність, зблідла. Її витіснила значно потужніша й впливовіша тема російсько-української війни, що не обмежується конфліктом двох держав, а значною мірою втягує у свою орбіту Європу й цілий світ. Проте повернімося все ж до голосів білоруських інтелектуалів: вони симптоматичні й по-своєму характеризують конфлікт „русского мира” – не лише з Україною, а й зі світом демократичних цінностей в цілому.

Антологія *Ми прокинемось іншими* стала прикметною спробою корисного діалогу поміж українськими й білоруськими інтелектуалами (точніше, однією зі спроб, оскільки в Україні досить непогано представлена сучасна білоруська культура – видаються переклади, укладаються колективні збірки тощо). Події 2020 року викликали досить-таки активну реакцію в Україні: можна було б на підставі цієї реакції говорити про своєрідний „перезапуск” культурних зв'язків – осучаснених, очищених від давніх стереотипів та упереджень. Так, в Україні опубліковано низку книжок білоруських письменників, проводились презентації й фестивалі з їхньою участю тощо. Варто згадати, наприклад, про знакову антологію новітньої білоруської літератури *Бум-Бам-Літ* (2020), що досить вичерпно представила період Незалежності та його культурних аніматорів, починаючи з 90-х років ХХ ст. Над цією ґрунтовною книгою працювали відомі українські поети й перекладачі, як-от Ярослав Гадзінський, Дмитро Лазуткін, В'ячеслав Левицький, Лесик Панасюк, Юлія Стахівська, Павло Щириця та інші [Бум-Бам-Літ 2020]. Приклад антології *Бум-Бам-Літ* випадає оцінити в контексті безпосередніх творчих контактів українських та

білоруських мистців, що солідаризуються не формально, а на ґрунті спільних переконань та естетичних позицій. Це показник не тільки розуміння українцями революційної ситуації 2020–2021 років у Білорусі, а й заявка на значно глибшу співпрацю. На жаль, вона виявилася векселем без покриття, адже російська війна в Україні викликала в білорусів значно меншу емпатію, ніж можна було сподіватися.

У багатоголосі білоруського спротиву не загубилися голоси публічних інтелектуалів, творчість яких представляє антологія *Ми прокинемось іншими*. У 2020 році вони не тільки активно коментували події, а й самі були лідерами, організаторами та натхненниками громадянських акцій. Добре, що в книзі вміщено також вірші, адже ці твори слід оцінювати не лише як художні тексти, а й як приватні документи, що фіксують емоції й переживання білоруської опозиції в її протистоянні з авторитарним режимом Лукашенка. Серед авторів – імениті письменники, журналісти, правозахисники, але також – молоді активісти протестного руху. Це Уладзімір Арлов, Марія Мартисевич, Дмитрій Стронець, Ганна Северинець, Альгерд Бахаревич, Таццяна Нядбай, Андрей Хаданович, Юля Цімафеева, Уладзь Лянкевич, Вальжина Морт. Усі вони розмірковують не лише про долю Білорусі, але також торкаються широкого кола насущних питань, від яких не можна відмежуватися в сучасному світі, слідуючи своєрідній традиції білоруської літератури [Глинский 2016].

В оцінці поточних подій білоруські інтелектуали віддають данину романтичним ілюзіям, висловлюють віру у відродження білоруського народу, хоча не вміють сформулювати раціональні основи такого процесу [*Ми прокинемось іншими* 2022: 106]. Водночас завважуємо наскрізний мотив співпричетності та відповідальності мистців за долю сучасної Білорусі. Помітне також застереження щодо *травми*, яке повторюється й акцентується в кількох текстах антології. Ідеться про травму колективної свідомості білорусів, яка значною мірою сформувала національну ідентичність та пов'язана з масовим терором періоду Другої світової війни. Однак травматичний досвід ХХ століття був значно масштабнішим: він обіймає і Першу світову війну та революцію, і період сталінських репресій, і пізніші утиски білоруського руху. Нарешті, сучасні репресії, що показали брутальну основу авторитарної влади Лукашенка, є логічним продовженням старої радянської практики поневолення народу: вони стали можливими через незасвоєння уроків радянського тоталітаризму. Це безсумнівний доказ того, що несправедливе, криваве й цинічне минуле продовжує переслідувати сучасних білорусів. Схоже, що тяжіння цього минулого учасники протестів 2020 року таки недооцінили. Вальжина Морт стверджує, що білоруси мають своєрідну нелюбов до минулого, причиною чому є факт пізнання історії винятково за радянськими підручниками, на сторінках яких зумисно фальшовано правду. І навпаки, через художню літературу можна було пізнати альтернативну версію минулого, засновану

на народній пам'яті. Це була драматична і трагічна оповідь, настільки трудна, що її до сього часу не можуть прийняти:

Ми не довіряємо історії, для нас важливіша пам'ять, адже вона шукає справедливості. Тому книжки Адамовича й Алексієвич — це своєрідний народний суд. Хоча білоруси ще вповні не осмислили своїх текстів і нам досі боляче їх читати. У якомусь сенсі це література для майбутніх білорусів, які зможуть почути ці голоси з дальшої перспективи, адже мова, особливо поезія, не вірить у смерть. Слова живуть диханням. Читаючи, ми віддаємо подих словам – і тоді пам'ять оживає, а люди, які розмовляють з нами зі сторінок цих книжок, живуть із нами в одному часі – часі літератури [Ми прокинемось іншими 2022: 201].

В умовах, коли травматичний досвід минулого не був засвоєний, доводиться заповідати його на майбутнє, коли таке пізнання вже не буде асоціюватися з небезпекою [Gosk 2015: 102–103; Эткінд 2016: 11–13]. Справді, за сприяння режиму Лукашенка трудну історію ХХ століття або замовчували, або фальшували. У Білорусі не відбулося критичного переосмислення минулого, і це одна з ключових проблем, яка стоїть на заваді руху білоруського суспільства до демократії й гуманістичних цінностей. Табування національної пам'яті – це той чинник, який відрізняє білоруський досвід останнього часу від українського. Марія Мартисевич із цього приводу пише:

Українці часто питають, чи є в білоруській картині світу усвідомлення злочинів Сталіна і НКВД. Громадянське суспільство, звісно, бачить у сучасних репресіях продовження справи сталіністів 1930-х років, про це свідчать багатолюдні акції в Курапатах восени й ланцюг покаяння „Курапати – Акресціна. Ніколи знов” улітку. Однак прорежимна пропаганда, навпаки, активно проводить паралель між Сталіним і Лукашенкою, щоб виправдати насилля, яке сьогодні відбувається, і намагається реставрувати поняття „ворог народу”, „чистки”, „міцна рука” тощо [Ми прокинемось іншими 2022: 91–92].

Так чи інакше, питання критичного перегляду минулого залишається для білоруського народу актуальним, хоча вчергове його штучно виключили з порядку денного. Так сталося, що сьогочасні проблеми витіснили на маргінес рефлексію над минулим. Парадоксально, що радянський період білоруси досі оцінюють переважно позитивно; більше того, він вважається базовим для формування нації. Саме тому дискусії про радянську спадщину видаються не на часі, а проте саме ця спадщина зумовила застійні й реставраційні тенденції в суспільно-культурному житті періоду незалежності. Критичний перегляд радянської історії – з її масовими репресіями, депортаціями, страшними злочинами проти людяності, захланною державною брехнею, дискримінацією особи й цілих народів [Gill 2013: 80] – усе ще риторична перспектива. Що такий перегляд вкрай необхідний і є, зрештою, умовою розблокування суспільного ладу, його модернізації та проведення успішних реформ, добре свідчать приклади сусідніх країн Балтії чи України в останні роки [Грицак 2021: 426; Плохій 2019].

Ідентичність і війна

Криза білоруського національного проєкту ще більше поглибилась після 2020 року, коли владі вдалося локалізувати та нівелювати протестні настрої в суспільстві. Очевидно, що досі не знайдено такої формули білоруської ідентичності, яка була б переконливою та консолідувала цю спільноту. Вище вже вказано на маргіналізацію історичної пам'яті. Варто додати також чинник маргіналізації білоруської мови та етнічної культури, що призвело до системного розмивання спільних цінностей. З іншого боку, насаджувана владою модель ідентичності апелює більше до радянського минулого, ніж до майбутнього. Вона органічно пов'язана з концепцією радянської людини та виразно протистоїть білоруській самобутності. Ще більш брутално й цинічно Росія насаджує культ радянщини в окупованій частині України, осягаючи масштаб геноциду супроти українського населення в 2022–2023 рр. Білоруси не були втягнуті у відверту війну, проте розчинення білоруського державного проєкту в „русском мире” йде шаленими темпами, і процес цей, очевидно, має незворотні наслідки. Хоча реалізація в країні російської доктрини не викликає серед білорусів великого ентузіазму та сприймається неоднозначно, про що свідчить недавнє дослідження С. Алейникової [Алейникова 2017: 112–113], процес розмивання білоруської тотожності продовжується. А відсутність активного спротиву (якраз у цьому секторі мало би діяти громадянське суспільство, впливати на владу, зобов'язувати її до відповідальної політики) робить Білорусь безборонною щодо зовнішнього тиску російської асиміляції на всіх напрямках.

Незважаючи на великий сплеск масової солідарності, проявленої білоруськими активістами в 2020 році, важливі аспекти національної ідентичності залишаються не обговореними та дискусійними. Схоже, білоруські інтелектуали змирилися з таким станом речей: констатуючи незворотні втрати у мовній політиці, вони песимістично ставляться до перспектив рідної мови. І тут, як видається, знову потрапляють в ілюзію „третього шляху”, не усвідомлюючи, що мовно-культурна асиміляція однозначно веде до втрати білоруської суб'єктності – не тільки на рівні держави, а й на рівні культури. Дискусія щодо повернення гідності білоруській мові нині зайшла в глухий кут, причому це сталося на тлі масових протестів 2020 року. Один із популярних мотивів, який звучав у цей час, полягав у толеруванні російської як мови спротиву (Строцев). Мартисевич зокрема підкреслює, що прикметою громадянської нації, що формується, є білінгвізм на кшталт шотландського [Ми прокинемось іншими 2022: 97–98]. Не потрібно наголошувати, наскільки такі оцінки є ризикованими в актуальних умовах повзучої російської анексії Білорусі.

Спроба білоруської революції обернулася болючою поразкою, однак гострі суперечності, які викликали цей рух, не були зняті з порядку денного.

Російська агресія в Україні, співучасником якої фактично став диктаторський режим Лукашенка, остаточно знівелювала дійсні (та й ілюзорні, які багато кому хотілося видавати за дійсні) успіхи революції. Якщо прийняти тезу, що 2020 рік був зоряним часом для процесу формування білоруської нації, то слід завважити, що наступні роки обернулися на консервативний реверс цього процесу. Білоруська нація знову „зависла” у своєму становленні. При цьому далі відбувається її своєрідна ферментація, але також відчутною є радикалізація білоруського руху. Про громадянське суспільство вже йшлося вище: оптимістичні висновки щодо його сформованості в Білорусі не витримали випробування часом.

Повномасштабна війна Росії в Україні стала черговим іспитом для білоруських інтелектуалів. Слід додати, що війна загнала їх у глухий кут. Голоси представників білоруської еліти лунають нечасто й надто слабо, їх не чути в загальному інформаційному шумі наших днів. Не завважимо й ретельного аналізу воєнних подій, а він дуже знадобився би білорусам – як умовний сценарій того, що незадовго може стати реальністю також у їхній країні. Війна не привела до консолідації білоруських опозиційних сил, хоча мала би спонукати до цього. Непростий пошук білоруського шляху в майбутнє триває.

Тим часом в Україні набуття колективної ідентичності увійшло в гостру й радикальну фазу, що стало можливим через брутальну воєнну агресію суцільної держави, прикриту фальшивою риторикою про „братський народ”. Прикметно, що в актуальних текстах українських авторів можемо спостерігати ті ж таки наріжні проблеми, які ми завважили в їхніх білоруських колег: 1) історичної спадщини та її деколонізації, тобто системного переосмислення; 2) рідної мови, її офіційного та приватного статусу, а також сфери її вживання; 3) сприйняття суспільних запитів на рівні індивіда – його активної суб’єктності та емоційного переживання дійсності. Однак є і суттєва відмінність: рівень обговорення таких проблем в охопленій війною Україні цілком інший. Українське суспільство вже виробило консенсус у ставленні до тоталітарного минулого, переживши кілька етапів декомунізації. Дискусійним лишається мовне питання на побутовому рівні, оскільки толерування російської мови час від часу викликає конфлікти серед громадян України. Проте і в цьому плані існує певний суспільний консенсус. Рішучу зміну громадської думки забезпечили жорстокі реалії війни, коли російська зазнає знецінення як мова агресора, мова злочинців. А вірші, щоденники чи есеї, написані в період війни, цікаві саме як індивідуальне вираження колективної травми й мобілізації духу: вони фіксують різний градус емоційної напруги, проте не викликають сумнівів щодо волі спротиву та стійкості українців, які протистоять жорсткому російському агресорові.

Можна констатувати, що в умовах повномасштабної війни відбулася рішуча консолідація українців навколо спільних цінностей, причому в прискоро-

реному режимі. Цей час схиляє не до зосередженої рефлексії, а до відчайдушного й рішучого опору, адже йдеться про безпеку й життя кожної людини, родини, цілого народу. Тому, як твердять українські інтелектуали, травми минулого відступають на другий план, з'являється нова вивільнена енергія, що дає силу до боротьби. Так, Софія Андрухович в есеї з парадоксальною назвою *До війни я була письменницею* зізнається:

Коли я була письменницею, я досліджувала травму, почуття провини й тоталітаризм, який нищив людські життя в ХХ столітті. Зараз кожен українець потерпає від почуття провини, що робить занадто мало – роблячи більше, ніж можливо. Травма розпанахала кожного з нас усередині, але, тісно сплавившись із відчуттям спільності й турботою про інших, вивільнила енергію, недоступну в нормальному стані.

Я не знаю, чи буду письменницею після війни. Слова змінили свою природу» [Рафеєнко 2022б: 232].

Унікальність досвіду, здобутого у війні, вирізняє українців, а також спонукає до пошуку нової мови для вираження поточних переживань. На цьому тлі підлягає знеціненню старий досвід, що єднає в пам'яті страшної кривди війни. Здавалося б, варто його освіжити, і білоруська пам'ять Другої світової війни може в цьому контексті бути корисною. Однак травматичне переживання минулого не єднає українців та білорусів – через те, що для перших вона втрачає сенс, а для других ще не набула нового рівня осмислення. Тому-то криза нерозуміння й роз'єднаності триває.

Акцентування унікальності сьогочасного досвіду також містить у собі різні мотиви: з одного боку, це спонукає шукати художню мову для його достойного вираження, проте, з іншого боку, схиляє до мовчання, до глибокого внутрішнього переживання болю, який навряд чи буде зрозумілий світові. Випробування українського духу, за влучною формулою Володимира Шейка, автора есею *Невимовна війна*, є межею, за якою починається невимовність:

Сьогодні Україна переживає велику травму невимовності, яка з нами на все життя. Тому нинішня війна буде лише нашою трагедією. Навіть маючи щирих симпатиків і союзників, ми приречені на екзистенційну самотність у проживанні цієї біди – як і сирійці, чеченці, грузини, афганці, боснійці. Мабуть, зі схожої травми на початку ХХ століття народилося мистецтво авангарду та його пластичні інновації, адже класичне мистецтво вже було неспроможне описувати і тлумачити дивний новий світ. Нова візуальна мова дозволяла розширити межі цього світу, але, звісно, не зрозуміти його повноту [Лопата, Любка 2023: 345].

Війна оголює почуття й переживання, проте водночас сприяє звільненню від давніх стереотипів. Один із них – уявлення про спорідненість та спільний шлях східнослов'янських народів. Під тиском масової радянської, а потім російської пропаганди цей міф утілювався в фальшивому, внутрішньо спустошеному гаслі „братніх народів”. В Україні воно однозначно спрофановане. Жахливі російські злочини, що відкрилися світові в Бучі, Ірпені, Маріуполі,

Ізюмі тощо, остаточно переконають: маємо справу з абсолютним злом, яке можна побороти тільки активною протидією, а не закликами до гуманізму й братерства. Разом із усвідомленням цього зла приходить розуміння неможливості будь-якого спілкування з агресором, будь-якого сентиментального тону, що нагадує колишні зв'язки. Письменник Костянтин Москалець, який колись навчався в Літературному інституті імені О. М. Горького в Москві, а рік тому став свідком невдалого маршу росіян на Київ, згадує:

Це була жорстока, сповнена люті, але все-таки радість – їхати порожнім шосе й бачити спалену техніку російських вироdkів на узбіччі. Тих, що безпідставно називали себе нашим братським народом, століттями повторюючи один і той самий сценарій батуриhської різанини та гвалтування. [...] Цього разу їм не вдалося втілити свій улюблений сценарій у життя. Цього разу вони самі добре втілилися в смерть. І втіляться ще не раз, аж доки відповзуть у свої смердючі болота [Лопата, Любка 2023: 208].

Висновки

Події останніх років стали великим викликом як для білоруських, так і для українських інтелектуалів. Вони оприявнили деякі спільні ознаки, що за інших умов мали би шанс успішно розвиватись, проте й поглибили лінії поділу, що виражають відмінні інтенції кожного з посткомуністичних суспільств. Масовий рух 2020 року мобілізував активістів громадянського суспільства в Білорусі, однак показав також слабкість та обмеженість демократичних тенденцій. Тому-то білоруський спротив випадає оцінювати зі змішаними почуттями. Альгерд Бахаревич виділяє три найбільш відповідні емоції для його характеристики – *страх, утому й надію* [Ми прокинемось іншими 2022: 70]. На жаль, із часом домінували дві перші, а надія обернулася на безнадію. Про це свідчить реакція білорусів на повномасштабну російську агресію в Україні – здебільшого невиразна, нечітка, мовчазна. Вона дозволяє засумніватися в оптимістичній оцінці білоруського опору, адже класичне гасло „За нашу і вашу свободу!” в цьому випадку себе не виправдало.

Проблемні питання білоруської та української ідентичності, які лежать в основі конфліктів у пострадянському світі, такі схожі. Вище проаналізовано позицію інтелектуалів щодо трьох ключових аспектів національної суб'єктності: пам'яті минулого, зокрема радянського періоду; мови та базованої на ній народно-етнічної культури; права до індивідуальності, що еманісипується від колективізму та масової однотайності до свідомо зробленого й відповідального вибору особи. У всіх трьох аспектах спостерігаємо істотні відмінності, які з часом поглиблюються. Українці врешті відмовились від радянського тоталітаризму та колоніальної практики минулого, тоді як білоруси досі акцептують радянське минуле і його (псевдо)героїв. Українці повертають

гідність українській мові та дбають про її розвиток, хоча тривалий час такий процес гальмувався в країні. У Білорусі питання мови все рідше порушують у публічному просторі, а позицію білоруської вважають програвшою щодо російської, яка абсолютно домінує в усіх сферах життя.

Нарешті, право до індивідуальності було яскраво виражене під час Революції Гідності, а пізніше також у білоруських протестах 2020 року. Воно реалізувалося в різноманітних арт-проектах та перформенсах, що показали світові творчий потенціал українців та білорусів. Українці в горнилі небаченої війни ХХІ століття доводять: попри мобілізацію сил і солідарність цілого суспільства перед загрозою знищення, важливо зберігати в собі людське й людяне, не переймати мову насильства й агресії. Це принциповий момент саморефлексії людини на межі розуміння дійсності, яку не можна прийняти. Молодий письменник, а тепер воїн Артем Чех закликає співгромадян: „Згадувати і мріяти, ловити хоч би зрідка силу моменту, коли, схоже, більшість когнітивних і сенсуальних функцій після усіх цих важких місяців уже відімкнені як рудиментарні” [Лопата, Любка 2023: 345]. Реакція білоруських інтелектуалів на виклики війни здебільшого мовчазна й тиха, і це дуже симптоматично.

І білоруси, й українці, переживаючи драматичні події 2020–2023 років, відчували емпатію та підтримку інших народів і країн. Це ключова цінність солідарності, яку набувають молоді пострадянські спільноти в цілому. І вона надає їм оптимістичної перспективи розвитку. Тому білоруське суспільство має шанс вийти з кризи після української перемоги в кривавій війні.

Список використаної літератури

- Агеева В., *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*, вид. 2-е, випр., Київ: Віхола, 2021.
- Алейникова С., *„Русский мир”: белорусский взгляд*, Минск: РИВШ, 2017.
- Алексиєвич С., *Время секунд хенд*, Москва: Время, 2014.
- Алексиєвич С., *О проигранной битве. Нобелевская лекция Светланы Алексиевич*, [в:] Електронний ресурс: <https://arzamas.academy/mag/212-aleksievitch>.
- „Бум-Бам-Літ”. *Антологія білоруської поетичної революції*, Київ: Люта справа, 2020.
- Герасименко Н., *Словами очевидців: література від Євромайдану до війни*, Тернопіль: Джура, 2019.
- Глинский М., *Под бело-красно-белым флагом, или Краткая история белорусской литературы*, [в:] Електронний ресурс: <https://culture.pl/ru/article/pod-belo-krasno-belym-flagom-ili-kratkaya-istoriya-belorusskoy-literatury>.
- Грицак Я., *Подолати минуле. Глобальна історія України*, Київ: Портал, 2021.
- Дубин Б., *Слово – письмо – література. Очерки по социологии современной культуры*, Москва: НЛЮ, 2001.

- Иванова Н., *Русский крест. Литература и читатель в начале нового века*, Москва: Время, 2011.
- Липатов А., *Увидеть себя, познав других (Размышление о национальных предрасположениях и стереотипах)*, [в:] *Россия и русский человек в восприятии славянских народов*, ред. А. Липатов, Ю. Созина, Москва: ООО «Центр книги Рудомино», 2014, с. 9–23.
- Писатель Альгерд Бахаревич: „Люди хотят истории успеха, но серьезная литература – о лузерстве”, „Комсомольская правда. Беларусь”, [в:] Электронный ресурс: <https://www.kr.by/daily/26932/3982340/> (25.01.2022).
- Плохий С., *Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу*, пер. з англ. Я. Лебеденка, А. Сагана, Харків: Книжковий Клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2019.
- Резанова З. (отв. ред.), *Ностальгия по советскому*, Томск: Изд. Томского университета, 2011.
- Рябчук М., *Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та політичні наслідки*, Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019.
- Саттер Д., *Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу*, пер. з англ. Н. Комарової, Київ: Дух і Літера, 2017.
- Харчук Р., *Сучасна українська проза: постмодерний період*, Київ: Академія, 2008.
- Чернявская Ю., *Модель этоса современного белоруса: опыт культурологического исследования в интернете*, [в:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2010, № 1, с. 313–329.
- Шор М., *Українська ніч. Історія революції зблизька*, пер. з англ. О. Буценка, Київ: Дух і Літера, 2018.
- Эпштейн М., *Постмодерн в русской литературе*, Москва: Высшая школа, 2005.
- Эткинд А., *Кривое горе. Память о непогрешенных*, авториз. пер. с англ. В. Макарова, Москва: НЛО, 2016.
- Gill G., *Symbolism and regime change: Russia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Gosk H., *Wychodzenie z „cienia imperium”. Wątki postzależnościowe w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, Kraków: Universitas, 2015.
- Janika K. (ed.), *Belarus inside out. Беларусь знутры і звонку*, Минск: Б/изд., 2010.
- Kiklewicz A., Pocięchina H., *Языковая креативность протестных дискурсов в Белоруссии после президентских выборов 2020 года*, [в:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2021, № XII/I, с. 269–303.
- Žak E., *Mieszkańcy rosyjskiej świadomości zbiorowej XX i XXI wieku. Bohater kryminałów Aleksandry Marininej i Borysa Akunina*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Aheyeva V., *Za lashtunkamy imperiyi. Eseyi pro ukrayinsko-rosiyski kulturni vidnosyny* [Behind the Scenes of Empire. Essays on Ukrainian-Russian Cultural Relations], Kyiv: Vilhola, 2021.
- Aleynikova S., „Russkiy mir”: belorusskiy vzglyad [“Russian world”: The Belarusian view], Minsk: RIVSh, 2017.

- Aleksievich S., *Vremya second hand* [The Time of Second Hand], Moskva: Vremya, 2014.
- Aleksievich S., *O proigrannoy bitve* [About the lost battle. Svetlana Alexievich's Nobel Lecture], [v:] Elektronnyj resurs: <https://arzamas.academy/mag/212-aleksievitch>.
- Bum-Bam-Lit. *Antolohiya bilorus'koyi poetychnoyi revoliutsii* [Bum-Bam-Lit. Anthology of the Belarusian Poetic Revolution], Kyiv: Lyuta sprava, 2020.
- Herasymenko N., *Slovamy ochevydtsiv: literatura vid Yevromaydanu do viyny* [In the words of witnesses: literature from Euromaidan to war], Termopil : Dzhura, 2019.
- Glinsiy M., *Pod belo-krasko-belym flagom, ili Kratkaya istoriya belorusskoy literatury* [Under the White-Red-White Flag, or A Short History of Belarusian Literature], [B:] Elektronnyj resurs: <https://culture.pl/ru/article/pod-belo-krasno-belym-flagom-ili-kratkaya-istoriya-belorusskoy-literatury>.
- Hrytsak Ya., *Podolaty mynule. Hlobalna istoriya Ukrainy* [Overcoming the Past. The global history of Ukraine], Kyiv, Portal, 2021.
- Dubin B., *Slovo – pismo – literatura. Ocherki po sotsiologii sovremennoy kultury* [Word – Writing – Literature. Essays on the Sociology of Contemporary Culture], Moskva: NLO, 2001.
- Ivanova N., *Russkiy krest. Literatura i chitatel v nachale novogo veka* [Russian Cross. Literature and the Reader at the Beginning of the New Century], Moskva: Vremya, 2011.
- Lipatov A., *Uvidet sebya, poznav drugikh (Razмышlenie o natsionalnykh predubezhdeniyakh I stereotipakh)* [Seeing Yourself by Knowing Others (Reflections on National Prejudices and Stereotypes)], [v:] Lipatov A., Sozina Yu. (ed.), *Rossiya i russkiy chelovek v vospriyatii slavianskikh narodov* [Russia and the Russian man in the perception of the Slavic peoples], Moskva: Rudimino, 2014, p. 9–23.
- Pisatel Algerd Bakharevich: „Liudi khotiat uspekha, no serioznaya literature – o luzerstve” [Writer Algerd Bakharevich: “People want success stories, but serious literature is about loserism”], „Komsomolskaya pravda. Belarus”, [v:] Elektronnyj resurs: <https://www.kp.by/daily/26932/3982340/> (25.01.2022).
- Plokhiiy S., *Ostannyya impeyya. Zaneпад i krakh Radyanskoho Soyuzu* [The last empire. The Decline and Collapse of the Soviet Union], Kharkiv: Klub Simeynoho Dozvillya, 2019.
- Rezanova Z. (otw. red.), *Nostalgia po sovetskomu* [Nostalgia for Soviet times], Tomsk: Izd. Tomskogo univesiteta, 2011.
- Riabchuk M., *Dolannyya ambivalentnosti. Dykhotomiya ukrainskoyi natsionalnoyi identychnosti – istorychni prychnyny ta politychni naslidky* [Overcoming ambivalence. The dichotomy of Ukrainian national identity – historical causes and political consequences], Kyiv: IPiEND, 2019.
- Sutter D., *Doba bezumstva. Zaneпад i kinets Radyanskoho Soyuzu* [The Age of Madness. The Decline and End of the Soviet Union], Kyiv: Dukh i Litera, 2017.
- Kharchuk R., *Suchasna ukrainska proza: postmodernyyi period* [Contemporary Ukrainian prose: the postmodern period], Kyiv: Akademia, 2008.
- Cherniavskaya Yu., *Model etosa sovremennogo belarusa: opyt kulturologicheskogo issledovaiya v internete* [Model of the Ethos of the Modern Belarusian: Experience of Cultural Research on the Internet], [v:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2010, no 1, p. 313–329.
- Shore M., *Ukrainska nich. Istoria revolutsii zblyzka* [Ukrainian Night. The history of the revolution up close], Kyiv: Dukh i Litera, 2018.
- Epshten M., *Postmodern v russkoy literature* [Postmodern in Russian Literature], Moskva: Vysshaya shkola, 2005.

Etkind A., *Krivoє gore: Pamiat o nepogrebennykh* [*Crooked Grief. Memory of the Unburied*], Moskva: NLO, 2016.

Gill G., *Symbolism and regime change: Russia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Gosk H., *Wychodzenie z „cienia imperium”. Wątki postzależnościowe w literaturze polskiej XX i XXI wieku* [*Emerging from the „shadow of empire”. Post-independence motifs in Polish literature of the 20th and 21st centuries*], Kraków: Universitas, 2015.

Janka K. (ed.), *Belarus inside out*, Minsk 2010.

Kiklewicz A., Pocięcina H., *Yazykovaya kreativnost protestnykh diskursov posle prezidentskikh vyborov 2020 goda* [*Linguistic creativity of protest discourses in Belarus after the 2020 presidential election*], [v:] „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2021/XII/I, p. 269–303.

Żak E., *Mieszkańcy rosyjskiej świadomości zbiorowej XX i XXI wieku. Bohater kryminałów Aleksandry Marininej i Borysa Akunina* [*Inhabitants of the Russian collective consciousness of the 20th and 21st centuries. The protagonist of detective stories by Alexandra Marinina and Boris Akunin*], Kraków: Księgarnia Akademicka, 2014.

Список використаних джерел

Ківа І. (упор.), *Ми прокинемось іншими. Розмови з сучасними білоруськими письменниками про минуле, теперішнє і майбутнє Білорусі*, Чернівці: Книги – XXI, 2021.

Лопата Є., Любка А. (упор.), *Воєнний стан: антологія, передмова В. Залужного*, Чернівці: Meridian Czernowitz, 2023.

Рафеєнко В. (упор.), *Війна 2022: щоденники, есеї, поезія: антологія*, Львів: Вид. Старого Лева; Варшава: Нова Польща, 2023.

Слабошпицький М., *Велика війна. 2014... Україна: виклики, події, матеріали*, Київ: Ярославів Вал, 2015.

Spysok vykorystanykh dzherel [References]

Kiva I., (upor.), *My prokynemos' inshymy. Rozmovy z suchasnymy biloruskymy pys'mennykamy pro mynule, teperishnye i maibutnye Biorusi* [*We will wake up different. Conversations with contemporary Belarusian writers about the past, present and future of Belarus*], Chernivtsi: Knyhy-XXI, 2021.

Lopata Y., Lyubka A. (upor.), *Voyennyi stan: antolohiya* [*Martial law: anthology*], Chernivtsi: Meridian Czernowitz, 2023.

Rafeyenko V. (ed.), *Viyana 2022. shchodennyky, eseyi, poeziya: atnolohiya* [*War 2022. Diaries, essays, poetry: anthology*], Lviv: Vyd. Staroho Leva; Varshava: Nova Polshcha, 2023.

Slaboshpytskyi M., *Velyka viyana. 2014... Ukraina: vyklyky, podiyi, materialy* [*The Great War. 2014... Ukraine: challenges, events, materials*], Kyiv: Yaroslaviv Val, 2015.